

ימי עיון בתנ"ך תשפ"ה

שם השיעור - דמותם האנושית של גיבורי המקרא - מהרמב"ן ועד הרב ליכטנשטיין זצ"ל

שם המרצה - הרב ד"ר יוסף מרקוס seffy2@gmail.com

1. הרב אהרן קוטלר, משנת אהרן, חלק ג, ליקוואד תשמ"ח, עמ' קעט-קפ

כשנגשים לענין ישמעאל ויצחק, בהשגות והשקפות של בני אדם רגילים ובפרט בדור הזה, אפשר לטעות שהיתה כאן תגרה בין שתי נשים על זכויות בניהן. אסור להעלות זאת על הדעת ומחשבה זו היא כפירה ממש. זה גם לא מתקבל על השכל כי הרי הקב"ה ציוה לאברהם לשמוע בקול שרה, ובסתם תגרה בין שתי נשים לא היה הקב"ה מצוה זאת. ובכלל מעשי האבות, שכפי שאמרנו היו יסודות לבנין עם ישראל והעולם כולו, לא יכלו להיות מושפעים השפעה כל שהיא מנטיית ורצונות עצמיים. להבין ענין זה לפי כמות ואיכות השגתנו, צריך לדעת שאין אבות אלא שלשה ואילו היה פגם כל שהוא באבות, ויהי זה פגם דק מן הדק, היתה כל מציאות עם ישראל אחרת. והרי למשל עוד פרשה שאנשים מן השוק מבינים אותה בצורה מסולפת, פרשת יעקב ורחל. כתוב בתורה ורחל היתה יפ"ת ויפ"מ וגו' ויאהב יעקב את רחל וגו'. וכל היחס שהיה בין יעקב ורחל, אם מעריכים פרשה זו בתערובת כל שהיא של רצונות אז ממש פוגעים ביעקב אבינו...

2. תלמוד בבלי מסכת יומא דף לה עמוד ב

תנו רבנן: עני ועשיר רשע באין לדין...רשע אומרים לו: מפני מה לא עסקת בתורה? אם אמר: נאה הייתי וטרוד ביצרי הייתי אומרים לו: כלום נאה היית מיוסף? אמרו עליו על יוסף הצדיק: בכל יום ויום היתה אשת פוטיפר משדלתו בדברים, בגדים שלבשה לו שחרית לא לבשה לו ערבית, בגדים שלבשה לו ערבית לא לבשה לו שחרית. אמרה לו: השמע לי! אמר לה: לאו. אמרה לו: הריני חובשתך בבית האסורין. - אמר לה: +תהלים קמו+ ה' מתיר אסורים - הריני כופפת קומתך - +תהלים קמו+ ה' זקף כפופים, - הריני מסמא את עיניך +תהלים קמו+ - ה' פקח עורים. נתנה לו אלף ככרי כסף לשמוע אליה לשכב אצלה להיות עמה ולא רצה לשמוע אליה. לשכב אצלה - בעולם הזה, להיות עמה - לעולם הבא. נמצא... יוסף מחייב את הרשעים.

3. תלמוד בבלי מסכת שבת דף י עמוד ב

ואמר רבא בר מחסיא אמר רב חמא בר גוריא אמר רב: לעולם אל ישנה אדם בנו בין הבנים, שבשביל משקל שני סלעים מילת שנתן יעקב ליוסף יותר משאר בניו - נתקנאו בו אחיו, ונתגלגל הדבר וירדו אבותינו למצרים.

4. רמב"ן בראשית פרק לה, ח

והקורב מה שאמרו רבותינו (ב"ר פא ה) שירמוזו למיתת רבקה, ולכן קרא שם המקום ההוא אלון בכות, כי אין בכי ואנקה על המינקת הזקנה שיקרא שם המקום עליו. אבל יעקב בכה והתאבל על אמו הצדקת אשר אהבתהו, ושלחה אותו שם ולא זכתה לראותו בשובו.

ימי עיון בתנ"ך תשפ"ה

5. רמב"ן בראשית פרק מד, לד

אמר כי איך אעלה אל אבי - להודיעו כי יבחר להיות עבד עולם, מעלותו אל אביו בלתי הנער שלא יוכל לראות ברעתו, כי יבכה תמיד ויתאונן עליו כל היום. והזכיר זה שלא יחשוד אותו שיעשה מרמה בעבור שהוא ידע לברוח יותר מן הנער.

6. רמב"ן בראשית פרק מה, א

והנכון בעיני, שהיו שם מבית פרעה ומן המצרים אנשים רבים יחלו פניו למחול לבנימין כי נכמרו רחמיהם על תחנוני יהודה, ולא יכול יוסף להתחזק לכלם. ויקרא לעבדיו הוציאו כל איש נכרי מעלי כי אדבר עמהם, ויצאו מעליו, ובצאתם מעליו נתן את קולו בבכי וישמעו מצרים ואנשי בית פרעה המוצאים מעליו כי עודם בחצר החיצונה. ויתכן כי פירוש "הנצבים עליו" משרתיו העומדים לפניו, כמו הנער הנצב על הקוצרים (רות ב ו), שרי הנצבים (מ"א ה ל), להתיצב על ה' (איוב א ו). וטעם "ויקרא", שהרים קולו בכעס ואמר למשרתיו הוציאו כל איש מעלי, בלתי האנשים האלה.

7. רמב"ן בראשית פרק מו, כט

והנכון בעיני כי כבר היו עיני ישראל כבדים קצת מזוקן, וכשבא יוסף במרכבת המשנה ועל פניו המצנפת כדרך מלכי מצרים, לא היה ניכר לאביו וגם אחיו לא הכירוהו, לפיכך הזכיר הכתוב כי כאשר נתראה אל אביו שהביט בו והכירו נפל אביו על צוארו ובכה עליו עוד, כאשר יבכה עליו תמיד עד היום הזה כשלא ראהו. ואחר כך אמר אמותה הפעם אחרי ראותי את פניך.

ודבר ידוע הוא מי דמעתו מצויה, אם האב הזקן המוצא את בנו חי לאחר היאוש והאבל, או הבן הבכור המולך. ואל תחוש בעבור אמרו ויאמר ישראל, כי ממנו ידבר ויחזור ויזכיר שמו, וכן (לעיל מא מח - נ) ויקבוץ את כל אוכל שבע שנים וגו' וליוסף יולד שני בנים. וכן במקומות רבים תמיד בתורה ובמקרא.

8 רמב"ן ויקרא פרק י, ג

וטעם וידום אהרן - שהיה בוכה בקול, ואז שתק. או כטעם ואל תדום בת עינך (איכה ב יח).

9. רמב"ן דברים פרק יד, ב

ולפי דעתי כי טעם "עם קדוש" הבטחה בקיום הנפשות לפניו יתברך. יאמר אחרי שאתה עם קדוש וסגלת ה' ולא ישא אלהים נפש וחשב מחשבות לבלתי ידח ממנו נדח, אין ראוי לכם להתגודד ולהקרח על נפש ואפילו ימות בנוער. ולא יאסור הכתוב הבכי, כי הטבע יתעורר לבכות בפירוד האוהבים ונדודם אף בחיים. ומכאן סמך לרבותינו (מו"ק כז ב) באסרם להתאבל על נפש יותר מדאי.

10. רמב"ן בראשית פרק יב, א

וטעם להזכיר "ארצך ומולדתך ובית אביך", כי יקשה על האדם לעזוב ארצו אשר הוא יושב בה ושם אוהביו ורעיו וכל שכן כשהוא ארץ מולדתו ששם נולד, וכל שכן כשיש שם כל בית אביו, ולכך הוצרך לומר לו שיעזוב הכל לאהבתו של הקדוש ברוך הוא.

11. רמב"ן בראשית פרק כז, לג

ימי עיון בתנ"ך תשפ"ה

(לג) בטרם תבא ואברכהו גם ברוך יהיה - אין דרך החרד חרדה גדולה עד מאד וצועק "מי הוא אשר רמני לברך אותו" שישלים צעקתו לאמר מיד "גם ברוך יהיה", אבל היה ראוי שיקללהו, ועוד, כי היה עשו צועק עליו לאמר "ולמה תברכהו עתה אבי", ואיך יאמין עשו כי במרמה היה מתחלה, בראותו כי עתה יברך אותו ברצונו. והנכון בעיני שהוא לשון הווה, יאמר, מי איפוא הוא הצד ציד אשר היה יכול לרמותי שאברכהו, וגם שיהיה ברוך על כל פנים, כי ידעתי כי ברוך הוא. או טעמו וגם ברוך יהיה על כרחי, שאי אפשר לי להעביר הברכה ממנו, כי מאז שברך אותו ידע ברוח הקדש שחלה ברכתו עליו. וזהו טעם החרדה הגדולה אשר חרד, כי ידע שאבד בנו האהוב לו ברכתו לעולם. וזה טעם בא אחיך במרמה - כי אחר שאמר מי איפוא, נתן דעתו שהבא אליו היה יעקב, שאי אפשר שתחול הברכה רק בזרעו.

12. רמב"ן בראשית פרק ל, א

ועל דרך הפשט אמרה רחל ליעקב שיתן לה בנים, ובאמת דעתה לאמר שיתפלל עליה, אבל שיתפלל עליה עד שיתן לה בנים על כל פנים, ואם אין שתמית עצמה בצער. דברה שלא כהוגן בקנאתה, וחשבה כי באהבתו אותה יתענה יעקב וילבש שק ואפר ויתפלל עד שיהיו לה בנים שלא תמות בצערה. ויחר אף יעקב - שאין תפלת הצדיקים בידם שתשמע ותענה על כל פנים. ובעבור שדברה דרך געגועי הנשים האהובות להפחידו במיתתה חרה אפו, ולכך אמר לה שאינו במקום אלהים שיפקוד העקרות על כל פנים, ואינו חושש בדבר, כי ממנה נמנע פרי הבטן ולא ממנו, וזה ליסר אותה ולהכלימה. והנה הצדקת בראותה שלא תוכל להסמך על תפלת יעקב, שבה להתפלל על עצמה, אל שומע צעקה, וזהו וישמע אליה אלהים (להלן פסוק כב).

13. רמב"ן בראשית פרק י"ב פסוק י

ודע כי אברהם אבינו חטא חטא גדול בשגגה שהביא אשתו הצדקת במכשול עון מפני פחדו פן יהרגוהו, והיה לו לבטוח בשם שיציל אותו ואת אשתו ואת כל אשר לו, כי יש באלהים כח לעזור ולהציל. גם יציאתו מן הארץ, שנצטווה עליה בתחילה, מפני הרעב, עון אשר חטא, כי האלהים ברעב יפדנו ממות. ועל המעשה הזה נגזר על זרעו הגלות בארץ מצרים ביד פרעה. במקום המשפט שמה הרשע והחטא.

14. רמב"ן בראשית פרק ט"ז פסוק ו

ותענה שרי ותברח מפניה - חטאה אמנו בענוי הזה, וגם אברהם בהניחו לעשות כן, ושמע ה' אל עניה ונתן לה בן שיהא פרא אדם לענות זרע אברהם ושרה בכל מיני הענוי.

15. רבי שמשון רפאל הירש, פירוש לספר בראשית פרק י"ב פסוק י

ויהי רעב בארץ - הסיפור הפותח במילים אלה יש בו כדי להתמיה במבט ראשון. אברהם עזב את הארץ היעודה לו; הוא לא בטח בה' הזן ומפרנס גם בארץ ציה; ונראים הדברים במבט ראשון, שהוא סיכן את שלומה המוסרי של אשתו כדי להחיות את נפשו! - והנה, אפילו אין בידנו ליישב את כל התמיהות, אפילו נאלצנו לגזור כדעת רמב"ן: "ודע כי אברהם אבינו חטא חטא גדול בשגגה, שהביא את אשתו הצדקת במכשול עון מפני פחדו פן יהרגוהו, גם יציאתו מן הארץ שנצטווה עליה מפני הרעב עון אשר חטא" וכו' - הרי אין בכל זה כדי להביא אותנו במבוכה. אין התורה מציגה את גדולי ישראל כאידיאלים בתכלית השלמות; אין היא מאליה אדם, ואין היא אומרת על איש: "הנה לפניך האידיאל, באדם זה הפך האלהי לאדם!" בכלל, אין הוא מציגה את חיי שום אדם כחיים לדוגמה ולמופת, - למען נלמד ממנו מה טוב ומה ישר, מה נעשה ומה לא נעשה. אם התורה רוצה לצייר לנו דמות, שנוכל ללמוד מדוגמתה, הרי אין היא מציגה

ימי עיון בתנ"ך תשפ"ה

בן אדם, שיסודו מעפר ואפר, אלא הקב"ה מציג את עצמו לדוגמה, והוא אומר: "הביטוי אלי! עשו כמעשי! לכו בדרכי!" לעולם אל נאמר: מעשה זה הוא טוב וישר, שכן פלוני אלמוני עשה כן! התורה איננה "אוסף של מעשים טובים". היא מספרת מעשים שהיו, - לא מפני שהם מעשיים מופתיים, - אלא מפני שהם המעשים שהיו. אין התורה מעלימה את השגיאות, השגגות והחולשות של גדולי ישראל; ודוקא על ידי כך היא מטביעה על סיפוריה את חותם האמת. אולם לאמיתו של דבר, ידיעת חטאם של גדולי ישראל איננה מנמיכה את דמותם, אלא להיפך: דמותם גדולה ומאלפת – בעצם החטא שחטאו. אילו הזהירו כולם כזה הרקיע ללא רבב ושמץ פגום, היינו סבורים שטבעם שונה מטבענו, והוא למעלה מהישג ידינו. ללא תאוה וללא מאבק פנימי – היו מידותיהם הטובות רק תוצאה מטבעם הנעלה. לא בזכותם קנו את מידותיהם, ואין הם יכולים להיות לנו למופת. טול לדוגמה את מידת הענוה של משה. אלמלא ידענו, שהוא עלול גם לכעוס, היינו סוברים, שמידת הענוה טבועה בו מלידה, ולא לנו ללמוד הימנה. רק משעה שאמר "שמעו נא המורים", הרי במקום שנמצא את ענוותנותו, שם נמצא את גדלותו: הוא קנה את הענוה ביגיעה רבה, בשליטה עצמית ובעידון עצמי; וכולנו מצווים להידמות אליו, שכן כולנו מסוגלים לכך. ואין התורה מספרת על חטא, אלא אם כן עונשו בצדו. נלמד מחכמי התורה הגדולים, - והרמב"ן הוא בודאי מן הגדולים שבהם: לעולם אין זה מתפקידנו ללמד סנגוריה על גדולי ישראל. אין הם זקוקים לסניגוריה שלנו, ואין הם סובלים אותה. התורה חתומה בחותמת האמת, והאמת היא קו יסוד של גדולי פרשניה ומוריה.

16. הרב יוסף דב הלוי סולוביצ'יק, אדם וביתו, עמ' 25 – 26

בצער עליו לקבוע כי יהודים רבים אינם פונים אל התנ"ך בבקשת הדרכה, והריהם מתעלמים לגמרי מן המסר הרוחני של ספר זה, אשר אי אפשר היום לאדם בלעדי. גישתנו אל התנ"ך ואל פרשנותו היא לעיתים קרובות מידי דרשנית באופייה; זו גישתם של בתי הכנסת ושל דוכן הדרשן העומד בו. ספר הספרים נעשה לאוסף של דרשות מלהיבות, פתגמים פופולריים ואמרות עממיות פשטניות. ברם הפן הנפלא ביותר של התנ"ך הוא תפיסת עולמו והשקפתו הרוחנית על האדם ועל העולם גם יחד.

התנ"ך נותן את דעתו על הטרגדיה האנושית והצלחותיה, על הסתירות שבקיום האנושי, על קטנות האדם ועל גדולתו, על ייעודה של החברה היהודית, על דירוג ערכיה הרוחניים, על ניצחונותיה וכישלונותיה, על דרכה הנפתלת המיוסרת והלולינית, על נפילתה ועלייתה, על תקוותיה ועל יאושיה. אך כל זה איננו מושך את תשומת לבנו, ואין אנו מנסים להבין את הממד המטפיזי של הכתובים או את תורת הערכים (אקסילוגיה) הגנוזה בהם. מסה זו היא ניסיון להציע גישה של פרשנות מטפיזית ואקסילוגית לכתובים, תרגיל בחיפוש אחר עצמיותי שלי בתוך תיאורי האדם שבתנ"ך. תוך עיון בגיבורי התנ"ך, אני עומד על בעיותי ושאלותי הבעורות, על חששותיי ופחדיי המדאיבים, על תקוותי ושאיפותיי מלאות ההשראה. מציאת עצמך באדם של התנ"ך היא חוויה מלהיבה. היא מחזקת את רוחו של האדם ומרגיעתו מדאגותיו. זו מודעות גואלת ומרוממת רוח.

17. הרב יוסף דב הלוי סולוביצ'יק, מן הסערה, עמ' 65

מותה של שרה היה לידו של אברהם אובדן כפול. תחילה איבד את שרה האהובה, אשר אותה הכיר וכיבד מאז שחר ילדותו. שניהם סבלו יחדיו, כשהם מתפללים ומצפים לקיום הבטחת הא-להים. אברהם אהב את שרה; גם עליה חלפו כל הסכנות והמשברים שעל אברהם היה לעמוד כנגדם. חייהם היו עשירים בחוויות משותפות; שתי נפשות התמזגו לאחת. אברהם בכה: שרה האהובה נלקחה ממנו בחטף. אוהלה יותר לעולם כשהוא ריק ועזוב. המכה שספג אברהם

ימי עיון בתנ"ך תשפ"ה

כיחיד היתה כמעט בלתי נסבלת. את הלך רוחו של אברהם בהקשר זה לא ניתן לתאר במושגי הספד, הפרשנות ההגיונית, אלא במונחי הבכי, תחושת השממון.

אך שרה לא הייתה רק בת זוגו של אברהם אלא גם חברתו. היא היתה חלק מאברהם, לא רק כרעייה אלא גם כתלמידה ומורה. מפעם לפעם הם החליפו בניהם את תפקידיהם. לעיתים היא נהגה לשבת לרגליו; לעיתים הוא ישב לרגליה. שרה היתה שותפה נאמנה שנטלה חלק בכל התכניות הגדולות, התקוות והחזיונות. יחדיו הם גילו את הא-להים; יחדיו הם גילו מוסר חדש; יחדיו הם באו בברית. בקצרה: שרה ואברהם יחדיו החלו את שלשלת המסורת.

18. הרב יוסף דב הלוי סולוביצ'יק, ימי זיכרון, עמ' 73

לעומת יוסף, שנולד כאיש המוסר מטבעו, הרי יהודה הוא היפוכו: הרבה מכוחותיו הטבעיים של יהודה היו דווקא שליליים, ולפעמים אף הרסניים. יהודה היה מלא סתירות וסבכים – רק על ידי התגבשות עצמית, משמעת עצמית, התעלות עצמית, ויגיעה נפשית רבה הגיע יהודה לאותו מעמד נכבד שתפס בתולדות ישראל. יהודה היה גיבור המושל בנפשו, היוצר שעבד קשה כדי "להיוולד מחדש". הרבה פעמים בעבר נכשל והסתבך בסבכי החטא, ורק על ידי מאמצים על-אנושיים אדירים עשה יהודה תשובה ונתעלה בכך לגבהים גדולים.

19. מתוך דבריו של ראש הישיבה הרב אהרן ליכטנשטיין זצ"ל

הרב אהרן ליכטנשטיין, "חטאו של משה ויחסו לחטאי גדולי ישראל", שיחה לפרשת וארא (תש"ע), אתר בית המדרש הוירטואלי של ישיבת הר עציון

בעיה דומה לבעייתנו מתעוררת בקשר לחטאיהם של גדולי ישראל אחרים כמו חטא דוד בבת שבע ועוד. בציבור ישנם שתי גישות קיצוניות בעניין זה: רוב הציבור החילוני מאמץ את גישת ההשכלה וביקורת המקרא המתייחסת לגדולי ישראל כאנשים מן השורה – הם חטאו משום שהם בני אדם כמונו וכמו שאנחנו מועדים מדי פעם כך גם הם. רבים מבני היהדות הדתית מאמצים את הגישה ההפוכה – גדולי ישראל הם על-אנושיים – אין לעשות שום השוואה בינינו לבינם, אין להם רגשות, אין להם מאבקים ויצרים ובודאי שאין ליחס להם שום חטא – "כל האומר דוד חטא אינו אלא טועה", "כל האומר ראובן חטא אינו אלא טועה" (שבת כה: נו). וכך גם לגבי חוטאים אחרים. גישה זו יוצאת מתוך מגמה חיובית מאד – יחס של כבוד והערצה לגדולי ישראל, אך היא מגיעה לידי אבסורד – א"א להתעלם מחטאים המוזכרים במפורש בכתובים ובמדרשים.

הגישה שלנו צריכה להיות אחרת – א"א להתעלם מחטאים של גדולי ישראל, אך אסור להסתכל עליהם בהקשרם המצומצם. מהמדרש עולה במפורש שמשה חטא. דוד המלך בודאי חטא שהרי נתן הנביא הוכיח אותו והוא עצמו אומר שחטא. חזרתו בתשובה מובאת בפרוטרוט במזמור נ"א בתהילים. הגמרא בכתובות ט. מתלבטת בעניין חטאו של דוד, האם בת שבע היתה אשת איש או לא, אך בין כך ובין כך ברור שהיה כאן איזשהו חטא וא"א להתעלם ממנו. גם לגבי ראובן ברור שהיה חטא, הגמרא בשבת רק באה לומר שלא בא על בלהה אלא רק בלבב יצועי אביו אך ברור שעשה חטא, שהרי יעקב מבקר אותו בחריפות לפני מותו – "פחז כמים אל תותר כי עלית משכבי אביך וכו'" (בראשית מ"ג, ד). א"א להכחיש חטאים אלו אך חייבים להסתכל עליהם לאור היחס של חז"ל לאותם אישים באופן כללי. חז"ל וכל הראשונים התייחסו למשה רבנו בהערצה גלויה. הרמב"ם מדבר באריכות בהל' יסודי התורה (ז', ו) על ההבדלים בין משה לשאר הנביאים, והוא כותב שם שמשה היה מזומן ועומד לנבואה כמלאכי השרת. הרמב"ם גם מקדיש אחד מ-13 העיקרים לייחודו של משה רבנו. למעשה, את שבחיו של משה רבנו מונה הקב"ה בעצמו (במדבר י"ב, ו-ח) – "פה אל פה אדבר בו... ותמונת ה' יביט וכו'". גם לשאר גדולי ישראל התייחסו חז"ל בכבוד והערכה, כאל ענקים במידות

ימי עיון בתנ"ך תשפ"ה

ובמעשים. אנו חייבים להתייחס לגדולים אלו כשם שהתייחסו אליהם חז"ל. כשם שיש מסורת בהלכה כך יש מסורת בעניינים אלו, כשם שאיננו סוטים במאומה מדברי חז"ל לעניין 4 מינים למשל, כך אסור לנו לסטות מדבריהם לעניין דמותו של דוד המלך. אנו חייבים א"כ לראות במשה, דוד ואחרים ענקים בכל מובן, אולם עדיין אין להתייחס אליהם כעל-אנושיים, אנשים נטולי רגש וחוויה. מדובר עדיין בבני אדם בעלי רגשות, וייתכן שאפילו יש להם יצרים גדולים יותר מאתנו – "כל הגדול מחבירו יצרו גדול הימנו" (סוכה נב.). גם אנשים אלו עלולים למעוד מדי פעם מפני שגם להם יש יצרים. אילו לאברהם לא היו רגשות ויצרים והוא היה לוקח את יצחק במטרה להקריבו כמו שאדם לוקח בהמה להקריב, הרי שלא היה בכך מעשה גדול ועקידת יצחק היתה מאבדת את משמעותה. אין להתעלם א"כ מחטאיהם של כמה מגדולי ישראל, אך יש להסתכל עליהם בהקשר הרחב של יחס חז"ל אל גדולים אלו. אלו אנשים ענקים בכל מובן שאמנם עשו חטאים אך חטאים אלו לא מורידים מגדולתם.